

Petro Kulakovskiy

<https://orcid.org/0000-0001-6310-717X>

Uniwersytet Narodowy „Akademia Ostrogska”

Dawne urzędy litewskie na Wołyniu i Kijowszczyźnie: ewolucja po reformie sędowo-administracyjnej i unii lubelskiej

Zarys treści

Artykuł prezentuje wyniki badań nad ewolucją urzędów na Wołyniu i Kijowszczyźnie w epoce litewskiej, które przetrwały włączenie tych ziem do Rzeczypospolitej. Ustalono, że po reformie sędowo-administracyjnej z lat 1564–1566, pomimo kilku przeglądów hierarchii urzędów ziemskich przez sejm, nigdy nie zostały one do niej włączone. Jednak losy poszczególnych urzędów wyglądały inaczej. Tytuł marszałka ziemi wołyńskiej po śmierci księcia Wasyla Konstantego Ostrogskiego przestał istnieć. Do hierarchii ziemskiej włączono urzędy – o pochodzeniu koronnym – chorążych i wojskich. Mostowniczo stopniowo stracili sens istnienia i zniknęli w pierwszej połowie XVII w. Kompetencje urzędu klucznika na Wołyniu wchłonął urząd starosty grodzkiego. Przywileje dla horodnictwa nadawane były do upadku Rzeczypospolitej, ich zakres się rozszerzył, a kompetencje pozostały tylko formalne.

Abstract

The article examines the evolution of offices that functioned in the Volhynia and Kiev region in the Lithuanian era and survived after the creation of the Commonwealth and the inclusion of the lands mentioned above to the Crown. It is established that after the judicial-administrative reform of 1564–1566, they were not included in the provincial offices' hierarchy despite several Sejm revisions of it. However, the fate of these offices was different. After the death of Prince Vasily Constantine of Ostroh, marshals of the Volhynian land ceased to exist. The offices of *tribunus* (Polish: *wojski*) and standard-bearer (Latin: *vexillifer*; Polish: *chorąży*) of the Crown origin were integrated into the land hierarchy. The office of *pontonarius* (responsible for bridges) gradually lost its functional purpose and disappeared in the first half of the seventeenth century. In Volhynia, the office of borough starost absorbed that of *claviger* or *claviarius* (key bearer). Privileges for the superintendent (Latin: *praefectus castrorum*) were granted until the end of the Polish-Lithuanian Commonwealth, their geography expanded, and powers remained only formally.

Słowa kluczowe: dawne urzędy litewskie, reformy, ewolucja, Rzeczpospolita, horodniczy, hierarchia ziemska

Keywords: old-Lithuanian offices, reforms, evolution, Commonwealth, *praefectus castrorum*, the hierarchy of land offices

Wśród urzędów litewskich funkcjonujących przed reformą przeprowadzoną w latach 1564–1566, które zachowały się po powstaniu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, oprócz wojewodów i starostów/namiestników¹ należy wymienić także marszałka ziemi wołyńskiej, chorążych, wojskich, kluczników, horodniczych, mostowniczych na Wołyniu, a także kluczników, horodniczych, mostowniczych oraz ciwunów w ziemi kijowskiej. Ze względu na pochodzenie można je podzielić na trzy grupy: litewskie, koronne i rusko-litewskie (same instytucje znane były w okresie rusko-kijowskim, ale w dużej mierze zostały przekształcone przez normy prawa litewskiego). Po reformach w latach 1564–1566 urzędy chorążych i wojskich włączono do hierarchii koronnych urzędów ziemskich (podobne urzędy już tam istniały), klucznicy, horodniczowie, mostowniczowie pozostali reliktem minionego wieku, ale nominacje na te stanowiska nadal rozdawano.

Zakres obecnych dociekań jest ograniczony terytorialnie, obejmuje województwo wołyńskie i kijowskie, które zostały inkorporowane do Korony na mocy postanowień unii lubelskiej. Przywilej o przyłączeniu Wołynia, uchwalony na sejmie w Lublinie, traktował Braclawszczyznę jako jego część. Województwo braclawskie powstało w 1566 r. w wyniku reformy administracyjnej w Wielkim Księstwie Litewskim. Poza tym nie zachowały się ślady istnienia urzędów rusko-litewskich w tym regionie, co może być spowodowane brakiem spisów urzędników tego województwa². Owszem, w XVIII w. w każdym z jego powiatów (winnickim, braclawskim i zwinogrodzkim) pojawił się urząd horodniczego, nie wiązał się jednak bezpośrednio z epoką litewską. Do obszaru prawnego, wynikającego z aktu inkorporacji, w 1635 r. włączono też województwo czernihowskie. Wskutek ponad stuletniej okupacji moskiewskiej region ten stracił związek z władztwem litewskim. Po ponownym włączeniu do Rzeczypospolitej powstanie urzędu horodniczego odzwierciedlało już rzeczywistość litewską początku XVII w. Dlatego w artykule niektóre okoliczności funkcjonowania tego urzędu pełnią tylko funkcję punktu odniesienia dla badań porównawczych. Tak więc wyłącznie na Wołyniu i Kijowszczyźnie można obserwować ewolucję dawnych urzędów litewskich od połowy XVI do końca XVIII w.

Znaczenie marszałka ziemi wołyńskiej, którego należy zaliczyć właśnie do urzędów litewskich, nie jest jednoznaczne. Ostatnie badania zaowocowały hipotezą o wzroście znaczenia tego urzędu w ostatnich latach życia hetmana litewskiego

¹ Wśród tych urzędów starostowie grodzcy pojawili się dopiero w wyniku reformy sądowo-administracyjnej, wojewoda funkcjonował tylko w ziemi kijowskiej. Okres przemian zob. П. Кулаковський, *Князь Василь-Костянтин Острозький і справи Київського воєводства*, w: *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко*, Київ 2012, s. 217–230.

² Województwo braclawskie, podobnie jak mazowieckie, nie zostało pod tym kątem opracowane; K. Mikulski, *Podwójna obsada urzędów ziemskich, urzędy „tytularne”/„nielegalne” w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. – kilka uwag wstępnych*, „Zapiski Historyczne” 82, 2017, nr 2, s. 73–74.

księcia Konstantego Iwanowicza Ostrońskiego (lata 20. XVI w.) i jego stopniowy upadek w kolejnych dekadach³. W trakcie przeprowadzenia reform funkcję marszałka ziemi wołyńskiej pełnił syn hetmana litewskiego, książę Wasyl Konstanty Ostroński, który sprawował ten urząd aż do śmierci w 1608 r. Następnie stanowisko marszałka zanikło. Zwykle marszałek ziemi wołyńskiej zajmował jednocześnie urząd starosty łuckiego lub włodzimierskiego. Pomimo wzmianki w przywileju na ten urząd dla Piotra Kiszki (1548) o „dochodach i świadczeniach, które przychodzą do urzędu marszałkowskiego”, prawdopodobnie działalność marszałka finansowano z dochodów ze starostwa. Ważną funkcją marszałka było zbieranie pospolitego ruszenia. Po reformach w latach 1564–1566 takie uprawnienia w powiecie łuckim faktycznie przekazano kasztelanowi, a w powiatach włodzimierskim i krzemienieckim – marszałkom „jego królewskiej mości”, przypisanym do odpowiednich powiatów. Urzędy takich marszałków zostały zlikwidowane po unii lubelskiej, a ich funkcje przejęli podkomorzowie⁴. Zatem jako marszałek ziemi wołyńskiej po reformach w latach 1564–1566 Wasyl Konstanty Ostroński żadnych uprawnień nie miał i jedynie dożywotni charakter urzędu przedłużał jego funkcjonowanie w hierarchii.

Instytucje chorążych i wojskich rozpowszechniły się w Wielkim Księstwie Litewskim pod wpływem charakterystycznego dla Korony systemu urzędów. Oba stamtąd się bowiem wywodziły. Działalność chorążego związana była z marszałkiem, a jego uprawnienia miały szerszy zakres niż u koronnego odpowiednika⁵. Do jego obowiązków należało noszenie sztandaru – wysyłanego ze skarbcza hospodarskiego – podczas pospolitego ruszenia szlachty, które odbywało się pod przewodnictwem marszałka. Wielki książę litewski mógł zaangażować go także w inną działalność związaną z obroną. Przykładowo: w czerwcu 1552 r. wysłano z Wilna do chorążego list z rozkazem jego przyjazdu do Braclawia w celu uczestniczenia w odbudowie zamku. Na Wołyniu, do którego przed reformą należała Braclawszczyzna, funkcjonowali chorążowie wołyński, łucki i włodzimierski. Według Matwieja Lubawskiego urząd chorążego miał znajdować się w każdym powiecie Wołynia (łuckim, włodzimierskim, krzemienieckim)⁶, ale stworzone przez Mariana Wolskiego listy urzędników wołyńskich nie potwierdzają tej opinii. Badacz tłumaczy tę osobliwość powiatu krzemienieckiego faktem spóźnionego

³ В. Поліщук, *Еволюція уряду маршалка Волинської землі під керівництвом литовського гетьмана князя К.І. Острозького в 1510–1520-х рр.*, w: *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура*, cz. 1, red. А.А. Скеп'ян, Мінск 2017, s. 198, 200.

⁴ М. Крикун, *Земські уряди на українських землях у XVI–XVIII ст.*, w: *ідет, Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*, Львів 2012, s. 636–637.

⁵ *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. М. Wolski, Кórnik 2007, s. 16.

⁶ М. Любавский, *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Исторические очерки*, Москва 1892, s. 798.

przekształcenia miejscowego namiestnika w starostę⁷. Na wojskowe potrzeby chorążych pobierano srebszczyznę od bojarów, szlachty, wdów i „prostych” Tatarów. W przywilejach dla urzędu starosty nie było wzmianki o posiadaniu nieruchomości, z dochodów której finansowano jego działalność. Na ziemi kijowskiej urząd chorążego powstał dopiero w wyniku reform lat 1564–1566. Jednym z powodów takiej sytuacji był fakt, że południowe starostwa znajdowały się na „Ukrainie”, na której nigdy nie płacono srebszczyzny.

Według historiografii polskiej wojski w czasach powstania tego urzędu był związany z instytucją kasztelana⁸. W Księstwie Litewskim po raz pierwszy został odnotowany w sąsiadujących z Koroną: w ziemi brzeskiej w 1509 r., na Pińszczyźnie zaś w 1524 r.⁹ Na Wołyniu przed reformą administracyjną dostrzegamy tylko jednego wojskiego w powiecie krzemienieckim. W połowie lipca 1528 r. Bohowityn Pietrowicz Szumbarski uzyskał ten urząd, połączony z urządami horodniczego i mostowniczego¹⁰. Władza wojskiego na podstawie prawa koronnego miała zapewnić bezpieczeństwo i porządek na podległym mu terytorium¹¹. Dla wojskich „o mniejszym znaczeniu” taką przestrzenią był stary zamek, dla „większych” – cały powiat¹². W przypadku Szumbarskiego możemy stwierdzić, że sferą jego działalności był powiat. Pozwoli to odróżnić jego funkcje jako horodniczego, troszczącego się o zamek, od wojskiego. Tak czy inaczej wołyńskie korzenie tego urzędu sięgają epoki litewskiej. Późniejsza praktyka potwierdza, że istniały materialne podstawy jego funkcjonowania. Wojski łucki Żdan Borowicki pod koniec XVI w. miał prawo pobierać cło w wysokości 12 gr od każdej z komięg, które przyływały i odpływały z Łucka na rzekach Horyń i Styr¹³.

Po reformach przeprowadzonych w latach 1564–1566 oba urzędy bez żadnej przeszkody zostały włączone do ziemskiej hierarchii koronnej i pełniły ważną funkcję w obronie województwa, zwłaszcza w zbieraniu pospolitego ruszenia i tym samym w obronie zamków królewskich. Z rejestru podczas ruszenia pospolitego szlachty województwa wołyńskiego w 1621 r. wynika, że wojscy pozostawali w zamkach w celu zapewnienia bezpieczeństwa, a chorąży niósł chorągiew wojewódzką na czele głównego oddziału powiatowego, idąc obok kasztelana¹⁴.

⁷ *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku...*, s. 12, 44.

⁸ F. Dąbrowski, *Urząd wojskiego w Polsce XIII wieku*, „Roczniki Historyczne” 70, 2004, s. 111–144.

⁹ A. Boniecki, *Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887, s. XLVIII–XLIX; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2020, s. 205, 321.

¹⁰ *Lietuvos Metrika. 4-oji Teismų bylių knyga (1522–1530)*, red. S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkienė, E. Gudavičius, J. Karpavičienė, S. Viskantaitė, Vilnius 1997, s. 244.

¹¹ Z. Góralski, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998, s. 203.

¹² W. Pałucki, *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962, s. 29.

¹³ RGADA, f. 389, op. 1, d. 200, k. 34v.

¹⁴ AGAD, Zbiór z Biblioteki Narodowej, sygn. 8.

Do trzeciej grupy zaliczano urzędy pochodzenia staroruskiego, zachowane lub odrodzone w XIV w., które jednak uległy znacznym modyfikacjom pod wpływem prawa litewskiego. Ponieważ urzędy horodnicznych, mostowniczych, kluczników i ciwunów nie miały swoich odpowiedników w koronnej hierarchii ziemskiej, nigdy nie zostały do niej oficjalnie włączone. Stopniowo traciły znaczenie, aż do całkowitej likwidacji ostatnich trzech w XVII w.

Jeden z rewizorów zamku łuckiego w 1545 r. narzekał, że wcześniej tak horodniczy, jak i mostowniczy byli pod nadzorem starosty i każdy z nich odpowiadał za funkcje określone przez urząd, a teraz obaj są „sami sobie starsi i [dlatego] nie ma żadnego porządku”¹⁵. To wymagało albo powrotu starego stanu, albo stopniowego przekazywania funkcji innym urzędnikom, zwłaszcza starostom.

Mostowniczowie pobierali myto za przejazd przez mosty prowadzące do zamku. Byli też odpowiedzialni za ich obsługę i naprawę. W tym celu przeznaczano część myta, tzw. mostowe, resztę zaś odbierał mostowniczy. We Włodzimierzu most do zamku pojawił się dopiero przed rewizją w 1545 r. Zbudowali go kniaziowie i szlachta powiatu włodzimierskiego, dla zapewnienia dogodnej komunikacji¹⁶. Prawdopodobnie, ze względu na zobowiązania szlachty i stosunkowo późną budowę mostu, urząd mostowniczego we Włodzimierzu nie powstał. Wiadomo, że mostowe od połowy XVI w. trafiało do rąk miejscowych mieszczan. Lustratorzy w 1789 r. odnotowali skargę mieszczan włodzimierskich na mizerne dochody z mostowego, pomimo ich starań o odbudowę mostu. Wbrew oczekiwaniom mieszczan większa część dochodów trafiała do starosty i unickiego biskupa włodzimierskiego¹⁷. Między innymi praktyka opieki nad mostami ze strony mieszczan była rozpowszechniona również na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego.

W Żytomierzu obowiązek naprawy mostu prowadzącego do zamku należał do mieszczan, w związku z tym funkcje podobne do mostowniczego pełnił wójt¹⁸. Z kolei w Kijowie most zamkowy naprawiali poddani metropolity kijowskiego¹⁹.

W odróżnieniu od Żytomierza urząd mostowniczego funkcjonował w Łucku i Krzemieńcu (w ostatnim dopiero w połowie XVI w.). Należy tu zauważyć, że praktyka urzędu mostowniczego zbliżała go do horodniczego – obaj byli odpowiedzialni za funkcjonowanie zamku. Na skutek tego jeszcze w połowie XVI w. powstała tendencja do łączenia ich w rękach jednej osoby. W szczególności

¹⁵ *Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року*, oprac. В. Кравченко, Київ 2005, s. 143–144.

¹⁶ *Ibidem*, s. 110.

¹⁷ AGAD, ASK, dz. XLVI, sygn. 20, k. 93.

¹⁸ *Литовська метрика. Книга 561...*, s. 246.

¹⁹ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов*, cz. 7, t. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700)*, red. В. Антонович, Киев 1886, s. 107.

w Łucku urzędy te, podobnie jak klucznictwo, były atrakcyjnie z materialnego punktu widzenia, dlatego nie tylko koncentrowały się w rękach jednej osoby, ale też w niektórych przypadkach ich nominatami byli łuccy starostowie. 9 lipca 1546 r. wielki książę litewski Zygmunt August nadał przywilej na te urzędy staroście łuckiemu księciu Andrzejowi Sanguszcze. Dokument nie wymienia dochodów otrzymywanych od tego połączonego urzędu, ale wydatki Sanguszki z niego na rzecz skarbcza gospodarskiego wyglądają pokaźnie – 100 czerwonych złotych i 300 mac wołyńskich żyta²⁰. Czasami urząd zajmowali wójtowie łuccy, jak Iwan Borzobohaty Krasieński w latach 1558–1562. Biorąc pod uwagę jego przedsiębiorczość²¹, zdobycie przywileju na te połączone urzędy miało podłoże ekonomiczne. Miejskowa szlachta w 1545 r. uważała koncentrację urzędów, która miała wówczas ponad dziesięcioletnią metrykę (Dachno Wasiljewicz i Piotr Zahorowski), za negatywną, a nawet ryzykowną ze względu na nadużycia ich piastunów. Wskutek tego rewizorzy uznawali ją za bezcelową²².

Właśnie w taki sposób zbliżały się funkcje mostowniczego i horodniczego. W Krzemieńcu proces ten zakończył w połowie XVI w. Tutaj w 1545 r. wspomniano dwa mosty. Jeden z nich był obsługiwany przez miejscowych mieszczan. Drugi, większy, choć był naprawiany przez miejscową szlachtę, dzielił się na 16 horodzien/horodni (zrębów drewnianych, połączonych ze sobą i tworzących pełną linię obronną)²³, a więc jego funkcjonowanie łączyło uprawnienia mostowniczego z funkcjami horodniczego.

W Łucku, gdzie najdłużej utrzymał się urząd mostowniczego, sfera jego działalności stopniowo zanikała. Krok po kroku król przekazywał kompetencje tego urzędnika starostom lub mieszczanom łuckim. W 1545 r. dochody z mostów łuckich przeznaczono na rzecz starosty²⁴. Ostatnim krokiem w procesie likwidacji jurysdykcji mostowniczego łuckiego była konstytucja sejmowa z 1598 r. Pozwolono wówczas mieszczanom łuckim na budowę mostu przez rzekę Styr oraz na naprawę mostu na tej samej drodze przez rzekę Hłuszec z prawem ściągania cła z wozów kupieckich i jednocześnie zwolnienie szlachty od jego płacenia²⁵. Tym samym całkowicie wyeliminowano jurysdykcję mostowniczego nad mostami prowadzącymi do zamku.

Później urząd mostowniczego łuckiego nadano jeszcze czterokrotnie. Ostatnie dwie nominacje z tej listy to wyłącznie zasługa pisarza ruskiego kancelarii

²⁰ *Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 4: 1535–1547, wyd. B. Gorczak, Lwów 1890, s. 495.

²¹ A. Заяць, *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, Львів 2019, s. 150–151.

²² *Литовська метрика. Книга 561...*, s. 144.

²³ В. Собчук, *Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого*, Кременець 2017, s. 68.

²⁴ *Литовська метрика. Книга 561...*, s. 180.

²⁵ *Volumina constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 2: 1587–1609, oprac. S. Grodziski, Warszawa 2008, s. 253.

królewskiej Krzysztofa Bakowieckiego. Wyprosił dla swojego wuja Hrehorego przywilej w przededniu jego śmierci w 1623 r., a rok później – swojemu kuzynowi Aleksandrowi²⁶. O nikłym prestiżu tego urzędu świadczy nieużywanie tytułu mostowniczego przez poprzednika Bakowieckich – Aleksandra Zubcowskiego. Aleksander Bakowiecki, który zmarł w 1639 r., też nie chwalił się tym tytułem. Można więc stwierdzić, że urząd mostowniczego był traktowany przez szlachtę jako wyraźny anachronizm, jednak należy pamiętać, że sto lat wcześniej sytuacja mogła wyglądać inaczej.

Podobną ewolucję przeszedł urząd klucznika. Chociaż, jak zauważył Oskar Halecki, na Wołyniu klucznik pojawił się tylko w ostatnich latach rządów Świdrygiełły²⁷, podobny urzędnik (tytułowany również ciwunem albo ciwunem dworskim) istniał w Kijowie jeszcze w XI–XII w.²⁸ Na początku XVI w. klucz łucki obejmował majątki gospodarskie Hnidawa i Krasne koło Łucka, wsie Swoż, Kolczyn, Podhajce nad Styrem, dziedziniec Sadów w pobliżu Torczyna i dwór Żukowa koło Klewania. Z tych majątków pozyskiwano dochody w postaci czynszu, żyta, miodu i danin²⁹. W pierwszej połowie XVI w. urzędnik, który zarządzał kluczem, stracił cały szereg takich dochodów materialnych. Prawie wszystkie królewskie klucznictwa zostały rozdane kniaziom i panom. Jednak w lustracji z 1545 r. odnotowano dość obszerną listę dochodów klucznika: od łuckich rzemieślników i Żydów, prasoły, dochody od zapory w Hnidawie, gaci i przymostków. Również należy zauważyć, że klucznik nie był chętny do złożenia pełnego rejestru swoich dochodów³⁰. Po reformach z lat 1564–1566 tylko wieś Kołczyn pozostała materialną podstawą działalności tego urzędnika. W drugiej połowie XVI w. klucznictwo sporadycznie przechodziło w ręce starostów (Aleksandra Żorawnickiego, A. Prońskiego, Mikołaja Siemaszki), co wydawało się całkiem logiczne, ze względu na rozproszenie majątków samego starostwa wśród przedstawicieli szlachty.

Jeden ze starostów łuckich, Mikołaj Siemaszko, odstąpił klucznictwo swemu podstaroście Wojciechowi Staniszewskiemu³¹. Ten wraz z synem Janem³² utrzymywali w nim władzę w latach 1615–1640 i starali się włączyć jedyną wieś

²⁶ RGADA, f. 389, op. 1, d. 209, k. 376–376v.

²⁷ O. Halecki, *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1915, s. 171.

²⁸ Н. Максимова, *Состав административно-хозяйственных чинов княжеской службы в Древней Руси*, „Актуальные проблемы российского права” 3, 2012, s. 13–14.

²⁹ М. Любавский, *op. cit.*, s. 216–217.

³⁰ *Литовська метрика. Книга 561...*, s. 180–181; W. Pałucki, *op. cit.*, s. 277.

³¹ RGADA, f. 389, op. 1, d. 206, k. 78–78v; CDIAUK, f. I, op. 1, spr. 1, k. 234v. Podobną sytuację widzimy w Księstwie Szczecińskim, gdzie obowiązki klucznika w latach 70. XVI w. zostały wchłonięte przez urząd podmarszałka (mniej więcej odpowiednika postarostwiego); R. Gaziński, *Urzednicy centralni księztw szczecińskich w XVI i na początku XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 69, 2021, nr 2, s. 168.

³² RGADA, f. 389, op. 1, d. 209, k. 268v–269.

klucznictwa Kolczyn do swoich dziedzicznych majątności. Cel Staniszewskich nie został w pełni osiągnięty, jednak po odstąpieniu klucznictwa w 1640 r. Michałowi Szymkowiczowi Szklinskiemu w jego uposażeniu figurowała tylko połowa wsi³³. Wiosną 1639 r. druga jej połowa, jako dziedziczna Jana Staniszewskiego, przeszła na własność różnych osób duchownych i świeckich³⁴.

Od 1680 r., czyli od momentu oddania starostwa razem z klucznictwem Atanazemu Miączyńskiemu, odrębny urząd klucznika przestał istnieć³⁵. Lustracja z 1765 r. stwierdza, że połowa Kolczyna stanowi materialne wsparcie starostów, druga zaś należy do unijnych władcyków łuckich. Starostowie mieli prawo wysyłać poddanych ze wsi w celu doręczania listów lub przewiezienia niektórych towarów furą. Mieszkańcy odpowiadali także za zaopatrzenie w drewno i zapewnianie straży³⁶.

Lustracja z 1789 r., wbrew wcześniejszym materiałom historyczno-statystycznym, wykazuje klucznictwo, ale jako przynależność starostwa. Jednocześnie pamięć historyczna mieszkańców nie odpowiadała stanowi prawnemu dawnego zespołu majątkowego klucznictwa. Miało to potwierdzenie przede wszystkim w tym, że starostowie opowiadali się o przynależności do biskupstwa nie połowy, a jednej trzeciej wsi³⁷. Opowiadanie o przynależności było ważne nie tyle dla zakresu jurysdykcji klucznictwa, ile dla starostwa.

Głównym dochodem klucznika kijowskiego był według źródeł miód, który pobierano w formie daniny nie tylko na Kijowszczyźnie, ale także na Siewierszczyźnie. Pod koniec XV w. te dochody klucznika obliczono na ponad 330 łodzi, z których tylko 218 trafiło na dwór książęcy³⁸. Ponieważ takie daniny w Rzeczypospolitej albo były prerogatywą urzędników królewskich (np. administratora saletry ukraińskiej), albo nadawano je starostom lub faktorom, dlatego ten dochód klucznika kijowskiego zanikł. Na Kijowszczyźnie nie było majątkowego uposażenia tego urzędu. Starostwo kijowskie w połowie XVI w. miało je niewielkie (2 wsie), a później w ogóle pozbawione było uposażenia. Zgodnie z przywilejem z 1595 r. na urzędy horodniczego i klucznika kijowskiego, przyznany Mikołajowi Hulewiczowi, funkcji klucznika już nie było³⁹. W takich okolicznościach zanik funkcjonowania tego urzędu, nawet po połączeniu z horodniczym, był tylko kwestią czasu. Klucznikiem niekiedy nazywany był następca Hulewicza na urzędzie horodniczego, Stanisław Wigura (1607 r.)⁴⁰.

³³ CDIAUK, f. 25, op. 1, spr. 221, k. 153–154v; AGAD, MK, sygn. 186, k. 128v–129v.

³⁴ CDIAUK, f. 25, op. 1, spr. 217, k. 362–363, 438v–439v.

³⁵ *Urzednicy wołyńscy XIV–XVIII wieku...*, s. 14, 80.

³⁶ AGAD, ASK, dz. LVI, sygn. 169, k. 8v.

³⁷ *Ibidem*, dz. XLVI, sygn. 20, k. 52, 54, 54v.

³⁸ *Lietuvos Metrika. Knyga nr. 6 (1494–1506)*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007, s. 242–243.

³⁹ RGADA, f. 389, op. 1, d. 200, k. 129v–130.

⁴⁰ *Ibidem*, d. 204, k. 171v–172v; *ibidem*, d. 209, k. 51v–52v; *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов*, cz. 8, t. 5: *Акты об украинской администрации XVI–XVII*, red. М. Довнар-Запольский, Киев 1907, s. 374–375.

W marcu 1635 r. bratanek Stanisława, Siemion Wigura otrzymał już tylko horodnictwo⁴¹. Od tego czasu możemy mówić o całkowitym wchłonięciu klucznictwa przez horodnictwo.

Na przełomie XVI i XVII w. z nierozpoznanych dotychczas przyczyn odrodził się urząd ciwuna na Kijowszczyźnie. Przed reformą z lat 1564–1566 ciwunowie należeli do personelu pomocniczego namiestników, odpowiadali za ściąganie podatków, pełnienie powinności, czasami sprawowali sądownictwo wobec poddanych wielkiego księcia. Po reformie urzędnicy ci pozostali głównie na Żmudzi, co było z kolei związane z siłą miejscowego bojarstwa⁴². W województwie kijowskim w końcu XVI i początku XVII w. dochodziło do permanentnych konfliktów pomiędzy bojarstwem a dzierżawcami w starostwach owruckim, osterskim i lubeckim. Odrodzenie urzędu ciwuna (ostatni ciwun kijowski odnotowany został na początku XVI w.) można więc łączyć z próbą uregulowania tego typu konfliktowych sytuacji. Również renesans urzędu należy łączyć z jego piastunem w latach 1600–1627 – Mikołajem Steckim⁴³. Tę próbę w Warszawie uznano za nieudaną, ponieważ pozostał on jedynym znanym ciwunem kijowskim w okresie po reformie powiatowej.

Mostowniczość, klucznicy, horodniczość, jak już wspomniano, funkcjonowali w okresie staroruskim⁴⁴, ale tylko horodniczość przetrwała do końca XVIII w. Ponadto ich liczba wzrosła dzięki horodniczemu Owrucza (koniec XVII w.) i Żytomierza (początek XVIII w.)⁴⁵, a pod koniec epoki Rzeczypospolitej – także Wołynia (od 1765 r.) i Polesia (w 1794 r.)⁴⁶. Czasem w XVIII w. urząd ten (jak w przypadku horodniczego kijowskiego Wacława Malińskiego) nazywano ziemskim⁴⁷, chociaż sejmowe listy urzędników ziemskich w latach

⁴¹ RGADA, f. 389, op. 1, d. 214, k. 110–110v.

⁴² J. Tęgowski, *Garść uwag o urzędnikach województwa wileńskiego XIV–XVIII wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 14, 2011, s. 26; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2016, s. 137, 139; M. Wójciuk, *Urzędnicy ziemscy województwa brzesko-litewskiego w czasach saskich*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2, 2005, s. 97.

⁴³ E. Rulikowski, *Opis powiatu Kijowskiego*, Kijów–Warszawa 1913, s. 201; H. Litwin, *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000, s. 207; Н. Яковенко, *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*, Київ 2008, s. 187; Г. Литвін, *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)*, Київ 2016, s. 283.

⁴⁴ *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 5: Ziemia połocka i województwo połockie XIV–XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, Warszawa 2018, s. 18.

⁴⁵ *Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002, s. 80, 117.

⁴⁶ *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku...*, s. 126, 103.

⁴⁷ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов, cz. 2, t. 3: Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698–1726 гг.*, red. И. Каманин, Киев 1910, s. 701.

1589, 1611 i 1673 nie obejmowały horodniczych⁴⁸. Niemniej, urząd ten zachował swoją funkcję, przynajmniej w oczach szlachty, dopóki wspomniane wyżej horodnie zachowywały znaczenie obronne. Takie horodnie znajdowały się również w obrębie zamków, które powszechnie uważano za murowane, np. w Krzemieńcu. Horodniczowie musieli dbać o ich stan, zachęcając odpowiedzialną za nie szlachtę do okresowych napraw. Nie mając w ręku ani aparatu urzędniczego, ani narzędzi przymusu, horodniczowie nie mogli skutecznie wypełniać swoich funkcji. Już w 1545 r. rewizorzy zamku w Krzemieńcu zauważyli, że horodniczy nie miał wystarczających uprawnień, by zmusić zamożniejszą szlachtę do pełnienia pewnych obowiązków związanych z umocnieniem zamku, takich jak budowa kamiennego mostu. W konsekwencji rewizorzy zaproponowali oddelegowanie – mianowanego przez monarchę – specjalnego szlachcica w celu koordynowania tych robót⁴⁹. Ustalona przez rewizorów niewydolność tego urzędu określiła jego niepewną przyszłość.

Ciekawym zjawiskiem na Wołyniu było połączenie funkcji horodniczych z wojskimi. W powiecie krzemienieckim można to zaobserwować z małymi przerwami w latach 1528–1620. W 1528 r. urzędy horodniczego, mostowniczego i wojskiego zajmował Bohowityn Szumbarski⁵⁰. Później wzmianki o wojskim nie pojawiały się w źródłach aż do 1566 r., tj. podczas reformy sądowno-administracyjnej, kiedy urząd wojskiego wraz z horodnictwem uzyskał Hniewosz Jełowicki⁵¹. Po tym, jak wiosną 1619 r. wojski i horodniczy krzemieniecki Zachariasz Jełowicki uzyskał urząd stolnika kijowskiego, a wojskim został jego brat Daniel⁵², Zachariasz⁵³ dzierżył horodnictwo aż do śmierci na przełomie 1629 i 1630 r. W tym momencie zaprzestano przekazywania obowiązków horodniczego na rzecz oficjalnie uznanego urzędu wojskiego. Po śmierci Zachariasza Jełowickiego urząd horodniczego nie był obsadzany aż do połowy 1638 r. Daniel Jełowicki utrzymywał urząd wojskiego jeszcze w 1641 r.⁵⁴, natomiast urząd horodniczego nie był związany z jego osobą i odrodził się po długiej przerwie w niewyjaśnionych jeszcze okolicznościach⁵⁵.

⁴⁸ *Volumina constitutionum*, t. 2, vol. 2, s. 253; t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010, s. 30; VL, t. 5: 1668–1736, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 97–98.

⁴⁹ *Литовська метрика. Книга 561...*, s. 197.

⁵⁰ В. Собчук. *Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.*, Кременець 2014, s. 243–244.

⁵¹ *Urządnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku...*, s. 66.

⁵² LNNB, f. 46, Архів Єловицьких, тека XXXIII, k. 182, nr 5642.

⁵³ *Ibidem*, k. 184, nr 5644.

⁵⁴ О. Вінниченко, *Єловицькі в Коронному трибуналі в 1590–1647 роках: персоналії та хронологія*, w: *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1: *Na styku epok. Ziemia południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku*, red. T. Kargol, W. Michałowski, Kraków–Kijów 2020, s. 23.

⁵⁵ CDIAUK, f. 25, op. 1, spr. 213, k. 132–133.

Druga przerwa w funkcjonowaniu horodnictwa w latach 1648–1667 jest łatwiejsza do wytłumaczenia. Ówczesny horodniczy Piotr Dowgird został zamordowany niedaleko Włodzimierza w 1648 r.⁵⁶ Podczas powstań kozackich i najazdów tatarskich urząd najprawdopodobniej nie wzbudzał większego zainteresowania. Dopiero na sejmiku przedsejmowym w 1667 r. w Łucku szlachta wołyńska nakazała posłom wnosić o powrót urzędu horodniczego krzemienieckiego i odbudowę ufortyfikowanego zamku. Monarcha mianował wówczas horodniczym Marcina Jełowickiego, wojskiego krzemienieckiego od 1647 r.⁵⁷ Najprawdopodobniej w ogóle nie koordynował on jednak procesu odbudowy fortyfikacji.

Instrukcja dla posłów na sejm koronacyjny w 1669 r. dotyczyła odbudowy zamku w Krzemieńcu przez miejscowego podkomorzego Stefana Ledóchowskiego. Można wnioskować, że cel zadeklarowany w 1667 r. nie został osiągnięty, szlachta krzemieniecka zabiegała bowiem o zniesienie podatków ze swoich majątności, zniszczonych nie tylko w wyniku bezpośrednich działań wojennych, ale także wskutek utworzenia slobód w sąsiedztwie dawno istniejących wsi. Właśnie część dochodów z tych wsi miała być przeznaczona na odbudowę horodni zamkowych⁵⁸.

We Włodzimierzu horodnictwem zwykle interesowali się urzędnicy grodzcy czy miejscy (np. wójt Jerzy Łada) lub ci przedstawiciele szlachty, którym zależało na pewnym prestiżu, ale nie na zysku z urzędu. Jednak pozycja zdobyta dzięki pełnieniu horodnictwa nie była znacząca. Świadczy o tym kolejność podpisów składanych przez urzędników podczas złożenia przysięgi lub podpisywania protestacji. Horodniczowie – przynajmniej powiatu łuckiego – składali swoje podpisy nie tylko po kniaziach, senatorach, wszystkich uznanych urzędnikach ziemskich, ale także po urzędnikach grodzkich, sekretarzach królewskich i najbardziej wpływowych przedstawicielach warstwy rządzącej⁵⁹. W 1647 r. horodniczy kijowski Siemion Wigura przy wyborze Józefa Tryzny na archimandrytę peczerskiego złożył podpis po wszystkich obecnych tam urzędnikach ziemskich, ale przed skarbnikiem⁶⁰, prawdopodobnie dlatego, że dopiero w 1635 r. urząd ten został włączony do hierarchii ziemskiej⁶¹.

⁵⁶ *Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг*, oprac. Л. Сухих, В. Страшко, Київ 2008, s. 330, 437, 461, 813.

⁵⁷ *Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku...*, s. 47.

⁵⁸ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов*, cz. 2, t. 2: *Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. (1654–1697 гг.)*, red. Н. Стороженко, Киев 1888, s. 283.

⁵⁹ CDIAUK, f. 25, op. 1, spr. 221, k. 3–6v.

⁶⁰ *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов*, cz. 2, t. 1: *Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.)*, red. М. Иванишев, Киев 1861, s. 341.

⁶¹ *Volumina constitutionum*, t. 3: 1611–1640, vol. 2: 1627–1640, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013, s. 278–279.

Im większy był wpływ wzorców Wielkiego Księstwa Litewskiego w konkretnym powiecie ukraińskim, tym większe szanse horodniczego na zaliczenie do hierarchii ziemskiej. Na przykład horodniczy powiatu nowogródzko-siewerskiego Marcin Arciszewski w kwietniu 1621 r. otrzymał przywilej, który określał jego miejsce na sejmiku szlacheckim po chorążym. Jednocześnie jego kompetencje obejmowały nie tylko kontrolę stanu horodni i ich naprawę, ale także wspólną ze starostą lub kapitanem organizację składów zboża w spichlerzach zamkowych, obecność przy zamykaniu i otwieraniu bram zamkowych, zarządzanie kluczami do nich. Ponadto do uposażenia tego urzędu została później włączona wieś Koszobry⁶².

Należy tu zauważyć, że w województwach Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w. trwał niewyjaśniony w pełni proces odłączania i przyłączania horodniczych do hierarchii ziemskiej. W II Statucie Litewskim ogólne stwierdzenie „всихъ урядниковъ земскихъ и дворныхъ подле старого обычаю” określa tradycyjną listę urzędów⁶³, w której np. horodniczy połocki zajmował wysoką pozycję przed chorążym⁶⁴. Natomiast według III Statutu Litewskiego urząd horodniczego został usunięty z hierarchii ziemskiej⁶⁵. Sytuacja zaczęła się zmieniać dopiero w drugiej ćwierci XVII w. Miejsce horodniczego witebskiego wśród urzędów ziemskich określił sejm w 1635 r., połockiego – w 1638 r., mińskiego – w 1641 r., mścisławskiego – w 1661 r., orszańskiego – w 1662 r. Pierwsze cztery zajęły miejsce w hierarchii ziemskiej po pisarzu ziemskim, a orszański – przed tym urzędem⁶⁶. W całym Wielkim Księstwie horodniczy zgodnie z konstytucją sejmową z 1677 r. został umieszczony między urzędami cześnika i skarbnika⁶⁷. W dużym stopniu miejsce horodniczego zostało wyznaczone pod wpływem przyjęcia w Księstwie nowych urzędów na wzór Korony⁶⁸. W tej części Rzeczypospolitej horodniczym przysługiwało znaczne wsparcie materialne dla funkcjonowania urzędu. W województwie witebskim do uposażenia miejscowego horodniczego należała wieś Puszkarze⁶⁹. Choć

⁶² AGAD, MK, sygn. 170, k. 432v–433; *ibidem*, sygn. 186, k. 3–4.

⁶³ *Статут Великого князства Литовского 1566 года*, Москва 1855 (Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских, 23), s. 45.

⁶⁴ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy...*, t. 5, s. 18.

⁶⁵ *Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, red. I. Шамякін, Мінск 1989, s. 116; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy...*, t. 5, s. 96.

⁶⁶ *Volumina constitutionum*, t. 3, vol. 2, s. 277, 340; t. 4: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015, s. 34; t. 4: 1641–1668, vol. 2: 1659–1668, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2017, s. 172, 238; *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 9: *Województwo mścisławskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2019, s. 19.

⁶⁷ *Urzednicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, t. 8: *Ziemia brzeska...*, s. 22.

⁶⁸ A.B. Zakrzewski, *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000, s. 58.

⁶⁹ VL, t. 6: 1697–1736, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1860, s. 329.

generalnie ów urząd, a nawet horodniczego wileńskiego, który miał swoją własną jurysdykcję, stawał się w coraz większym stopniu tytularny⁷⁰.

Wysoka pozycja urzędu horodniczego w powiecie nowogrodzko-siewierskim zapewne się zdewaluowała po włączeniu w 1635 r. Czernihowo-Siewierszczyzny jako województwa do Korony. Na początku 1639 r. Stanisław Sipowicz zrezygnował z urzędu horodniczego nowogrodzko-siewierskiego i został mianowany skarbnikiem tegoż powiatu⁷¹. Z faktu, że nominacja na inny urząd mogła być tylko awansem oraz przyznania Sipowiczowi skarbnictwa możemy wnioskować, miejsce horodniczego w regionie stało się mniej więcej podobne do pozycji horodniczego w województwie wołyńskim i kijowskim.

Na Kijowszczyźnie w czasach litewskich zależność horodniczego od wojewody była mniejsza niż na Wołyniu od starosty łuckiego. Biorąc pod uwagę fakt, że wojewodowie kijowscy nie przebywali w zamku na stałe, niekiedy powodowało to konieczność bezpośredniego porozumiewania się dworu wielkoksiążęcego z osobami zajmującymi te urzędy. W maju 1567 r. Zygmunt August polecił podskarbiemu ziemskiemu Wielkiego Księstwa Litewskiego Mikołajowi Naruszewiczowi, aby przekazał horodniczemu kijowskiemu Michałowi Dziewoczce jurgielt w wysokości 60 kop groszy litewskich, a także wydał mu adamaszek (tkaninę jedwabną), zwój sukna luńskiego, jako wynagrodzenie 30 osób przy zbiorze zboża w szopach gospodarskich oraz przy naprawie wież zamkowych. Ta suma przeznaczona była ze skarbcza do końca kadencji Dziewoczki jako horodniczego. Z dokumentu wynika, że praca robotników była opłacana ze skarbu Wielkiego Księstwa, a horodniczy jako odpowiedzialny za organizację ich pracy otrzymywał osobną kwotę z tego samego źródła. W Kijowie horodniczy zbierał kapszczyznę, która zresztą trafiała do wojewody⁷². Później otrzymywał od mieszczan kijowskich 100 zł jurgieltu⁷³. Nie wiadomo jednak, czy norma ta wykształciła w epoce litewskiej.

Od końca XVI w. urzędy horodniczego i klucznika w Kijowie piastowała jedna osoba. Sądząc po przywilejach, horodniczy kijowski na początku XVII w. miał stosunkowo dobre uposażenie i pełnił ważne funkcje. Przynależnościami urzędu były: dom horodniczego, kilka placów, grody osiadłe i nieosiadłe oraz inne nieruchomości. Horodniczy uzyskiwał także dochód w postaci 40 kop groszy litewskich i po groszu z dymu za storożowszczyznę (obowiązek odbywania straży

⁷⁰ E. Łopaciński, *Horodnictwo wileńskie w latach 1470–1794*, „Wilno. Kwartalnik Poświęcony Sprawom Miasta Wilna” 1, 1939, nr 2, s. 78. O jurysdykcji horodnictwa zob. K. Frejlich, *Pod przyśądem horodnictwa wileńskiego. O pewnej jurysdykcji i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Toruń 2021. Natomiast nie można na materiale ukraińskim utożsamiać horodniczego z burgrabią, jak to, według R. Ragauskienė, miało miejsce na Litwie; *eadem*, *XVI amžiaus Vilniaus pilininkai: kolektyvinis portretas*, „Lietuvos pilys” 5, 2009, s. 130–145.

⁷¹ AGAD, MK, sygn. 186, k. 3–4; *ibidem*, sygn. 356, k. 1v–2.

⁷² *Архив Юго-Западной России...*, cz. 8, t. 5, s. 170.

⁷³ W. Pałucki, *op. cit.*, s. 278.

w stepach i zamkach). Z tego tytułu sprawował opiekę nad zamkiem i artylerią⁷⁴. Horodniczy kijowski prowadził jurysdykcję zamkową, posiadał młyn i folwark w pobliżu rzeki Kudriawiec⁷⁵. Jednak owo wsparcie materialne było zawsze przedmiotem sporów z mieszczanami i wójtem. Z tymi ostatnimi zgadzał się nawet dwór królewski. Na początku XVII w. (1616 r.) roboty nad odbudową fortyfikacji kijowskich rozpoczął na zlecenie wojewody Stanisława Żółkiewskiego nie horodniczy, a wójt Teodor Chodyka. Jednocześnie horodniczy Stanisław Wigura nadal był właścicielem domu na zamku i odpowiadał za stan jego fortyfikacji⁷⁶. Przyczyną takiej sytuacji były zarzuty mieszczan kijowskich, na czele z wójtem, przywłaszczenia przez horodniczego 300 zł, które mieszczanie płacili corocznie na naprawy zabudowań zamkowych⁷⁷.

Mieszczanie działali tu wspólnie z wojewodą, który prawdopodobnie z dość wpływowego urzędu horodniczego chciał zrobić tytularny. W latach 1617 i 1618 horodniczy kijowski Stanisław Wigura skarżył się na miejscowego podwojewódzkiego Michała Myszkę Chołoniewskiego, który najpierw zabrał do zamku brusińskiego armaty zamkowe z amunicją, a później przywłaszczył należne horodniczemu kuniczne ściągnięte od mieszkańców podmiejskich. Wigura podejrzewał też podwojewódzkiego o spalenie lasu budowniczego, przeznaczonego na remont zamku. W tym samym 1618 r. horodniczy stwierdził, że magistrat miejski nie wypłacił mu 300 zł, które planowano wykorzystać na produkcję armat i pocisków na cele zamku kijowskiego⁷⁸. Na tej podstawie można wnioskować o dość szerokich, ale stale kwestionowanych przez wojewodę i magistrat uprawnień horodniczego kijowskiego do 1648 r. Po wybuchu rewolucji kozackiej horodniczowie kijowscy zachowali tylko tytuł, ze względu na utratę przez Rzeczpospolitą władzy nad miastem.

Powstałe na przełomie XVII i XVIII w. urzędy horodniczych w Owruczu i Żytomierzu były *de facto* tytularne. Szlachta od czasu do czasu podejmowała próby przywrócenia im ich właściwych funkcji. Świadczy o tym decyzja sejmiku kijowskiego z 13 września 1712 r., która przewidywała przyznanie horodniczemu owruckiemu Michałowi Fedkiewiczowi po lustracji królewskich majątności funduszy na remont horodni w zamku owruckim⁷⁹. Najprawdopodobniej naprawy nie przeprowadzono, ale szlachta uważała urząd horodniczego za przydatny. Podobnie jak w przypadku innych urzędów, objęcie stanowiska horodniczego

⁷⁴ RGADA, f. 389, op. 1, d. 204, k. 171v–172v; *Архив Юго-Западной России...*, cz. 8, t. 5, s. 374–375.

⁷⁵ Н. Білоус, *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*, Київ 2008, s. 74.

⁷⁶ Н. Яковенко, *Нове джерело про Київський замок*, „Архіви України” 1980, nr 2, s. 65, 66, 67.

⁷⁷ Н. Білоус, *op. cit.*, s. 210.

⁷⁸ *Опись актовъ книги Киевского центрального архива № 13*, zest. Л. Ильницький, Киев 1882, s. 31, 73, 82.

⁷⁹ LNNB, f. 5, Осолінські, spr. 4091, k. 79.

wymagało nie tylko posiadania przywileju nominacyjnego, jego oblaty do ksiąg grodzkich, ale także uznania nominata przez sejmik ziemski⁸⁰. Pomimo tych prób szlachty urzeczywistnienia uprawnień horodniczych, w praktyce nominaci tego urzędu w XVIII w. mogli być dumni tylko z tytułu i nie zostali włączeni do hierarchii ziemskiej.

Zatem ewolucja dawnych urzędów litewskich horodniczego, klucznika i mostowniczego miała regionalną specyfikę. Widać jednak, że wszędzie następowało ich zanikanie. Zlikwidowano urzędy klucznika i mostowniczego, a ich uprawnienia w dużej mierze zostały przekazane starostom. Wydaje się, że konieczność odbudowy zamków królewskich po wojnach i konfliktach w drugiej połowie XVII w. dała szlachcie szansę utrzymania urzędu horodniczego, jako nagrody dla tych żołnierzy, należących do drobniejszej szlachty, którzy zasługiwali na to po walkach z Kozakami, Tatarami czy Moskwą. Urząd ten, niemal bez znaczenia z punktu widzenia hierarchii ziemskiej, dawał poczucie przynależności do szlachty urzędniczej, przynajmniej na Wołyniu i Kijowszczyźnie. Dlatego w XVIII w. do pewnego stopnia nastąpił renesans urzędu horodniczego.

Streszczenie

Oprócz wojewody i starosty do dawnych rządów litewskich wypada zaliczyć marszałka ziemi wołyńskiej, chorążego, wojskiego, klucznika, horodniczego, mostowniczego na Wołyniu, klucznika, horodniczego, mostowniczego oraz ciwuna na Kijowszczyźnie. Po reformach w latach 1564–1566 chorąży i wojski, którzy pojawili się na Wołyniu w pierwszej połowie XVII w., zostali prawnie uznani za urzędników ziemskich. Stanowisko marszałka przestało być obsadzane po śmierci ostatniego pełniącego go Wasyla Konstantego Ostrogskiego w 1608 r., klucznicy, horodniczowie i mostowniczowie pozostali reliktem minionego wieku, ale nikt owych urzędów nie zlikwidował. W okresie litewskim wszyscy mieli uposażenie materialne, które po 1569 r. zanikało w różnym tempie w poszczególnych urzędach. W niewyjaśnionych okolicznościach w województwie kijowskim na początku XVII w. tymczasowo odrodził się – jako tytularny – urząd ciwuna. Urząd klucznika w Łucku istniał do 1680 r., kiedy został połączony z urzędem starosty łuckiego. W Kijowie klucznik został stopniowo wchłonięty przez urząd horodniczego (ostatecznie w latach 30. XVII w.). W zamkach wołyńskich urząd horodniczego istniał do końca XVIII w., ale od czasu do czasu łączył się z prawnie uznanymi urzędami ziemskimi, przede wszystkim z wojskim. W Krzemieńcu i Włodzimierzu zdarzały długie przerwy w sprawowaniu tego urzędu, odpowiednio w latach 1630–1638, 1648–1667 i 1593–1613. W Kijowie urząd horodniczego także przetrwał do końca XVIII w. Co więcej, w innych ośrodkach województwa kijowskiego urząd ten pojawił się na przełomie XVII i XVIII w. (Owrucz, Żytomierz), czyli bez bezpośredniego związku z epoką litewską. W Kijowie urząd mostowniczego został wchłonięty przez urząd horodniczego, a w Łucku istniał jako samodzielny do lat 30. XVII w. (Aleksander Bakowiecki), po czym nie był już obsadzany. Ogólnie po 1569 r. ich funkcje stopniowo koncentrowały się w rękach starostów, co doprowadziło ten urząd do statusu tytularnego. Niektóre z tych urzędów (horodniczowie do końca istnienia Rzeczypospolitej) nadal były obsadzane, mimo że uchwała sejmowa w 1589 r. dla Wołynia zatwierdziła zgodność miejscowej hierarchii ziemskiej z wzorem

⁸⁰ *Архив Юго-Западной России...*, cz. 2, t. 3, s. 785.

koronnym. Urzędnicy ziemscy Wołynia mieli jednak osobną kolejność wygłaszania przemówień na sejmikach i określone miejsca podczas ich prowadzenia. Dopiero w 1647 r. różnice te zostały zlikwidowane na poziomie ustawodawczym. Jeśli chodzi o województwo kijowskie, nie są nam znane takie akty unifikacyjne.

Old-Lithuanian Offices in Volhynia and Kiev Region: Evolution after Judicial-Administrative Reform and Union of Lublin Summary

To the old-Lithuanian offices should be included, except the voivode and starost, the marshal of the Volhynian land, the standard-bearer (Latin: *vexillifer*; Polish: *chorąży*), the office called in Polish *wojski* (Latin: *tribunus*), the key bearer (Latin: *claviger* or *claviarius*), superintendent (Latin: *praefectus castrorum*, Polish, i.a. *burgrabia* or *horodniczy, grodniczy*, etc.), and the official responsible for bridges (Latin: *pontonarius*) for Volhynia, as well as and the *claviger, praefectus castrorum, pontonarius* and *tivunus* (Polish: *ciwun*) for the Kiev region. After the reforms of 1564–1566, *tribunus* and *vexillifer* appeared in Volhynia in the first half of the seventeenth century and were legally recognised as land officials. The office of marshal disappeared with the death of its bearer in 1608; *claviger, praefectus castrorum*, and *pontonarius* remained a relic of the previous times but were not formally abolished.

They all had material support throughout the Lithuanian era, which rapidly disappeared after 1569. In Kiev palatinate, in the early seventeenth century, under unclear circumstances, the office of *ciwun* was temporarily revived as the titular office. The *claviger* office in Lutsk existed until 1680 when it was merged with the office of Lutsk starost. In Kiev, it was gradually absorbed by the office of superintendent (*praefectus castrorum*) (until the 1630s). In Volhynian castles, the office of superintendent existed until the late eighteenth century, occasionally combined with legally recognised land offices, mainly *wojski*. In Kremenets and Volodymyr, there were long vacancy periods in 1630–1638, 1648–1667, and 1593–1613. In Kiev, the office of superintendent lasted until the end of the eighteenth century. Moreover, in other Kiev district centres, this office appeared at the turn of the eighteenth century (Ovruch, Zhytomyr), with no direct connection with the Lithuanian era. In Kiev, the office of the *pontonarius* was absorbed by the post of *praefectus castrorum*, while in Lutsk existed as an independent office until the 1630s (Alexander Bakovetsky), and then was vacated. In general, their functions after 1569 were gradually concentrated in the hands of starost, which made these offices titular.

Some of these offices (*praefectus castrorum* before the Commonwealth's disappearance) continued to be staffed, even though the Sejm resolution of 1589 for Volhynia approved the compliance of the local land hierarchy with that of the Crown. But at the same time, land officials had a separate sequence of speeches at the sejmiks and designated places for their holding. These differences were eliminated on a legislative level in 1647. As for the Kiev palatinate, we are unaware of such unification acts.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Skarbu Koronnego (ASK), dz. LVI, sygn. 169, dz. XLVI, sygn. 20, k. 93; Metryka Koronna (MK), sygn. 170, 186; Zbiory z Biblioteki Narodowej, sygn. 8.

- Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Львів (LNNB), f. 5, Осолінські, spr. 4091; f. 46, Єловицькі, тека XXXIII.
- Российский государственный архив древних актов, Москва (RGADA), f. 389, Литовская метрика, d. 200, 204, 206, 209, 214.
- Центральний державний історичний архів України, м. Київ (CDIAUK), f. I, Колекція документів Скарбу коронного, op. 1, spr. 1; f. 25, Луцький гродський суд, op. 1, spr. 213, 217, 221.

Źródła drukowane

- Archiwum ksiąg Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie*, t. 4: 1535–1547, wyd. B. Gorczak, Lwów 1890.
- Lietuvos Metrika. Knyga nr. 6 (1494–1506)*, wyd. A. Baliulis, Vilnius 2007.
- Lietuvos Metrika. 4-oji Teismų būtų knyga (1522–1530)*, red. S. Lazutka, I. Valikonytė, G. Kirkienė, E. Gudavičius, J. Karpavičiene, S. Viskantaitė, Vilnius 1997.
- Volumina constitutionum*, t. 2: 1550–1609, vol. 2: 1587–1609, oprac. S. Grodziski, Warszawa 2008; t. 3: 1611–1640, vol. 1: 1611–1626, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2010; t. 3: 1611–1640, vol. 2: 1627–1640, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, A. Karabowicz, Warszawa 2013; t. 4: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2015; t. 4: 1641–1668, vol. 2: 1659–1668, oprac. S. Grodziski, M. Kwiecień, K. Fokt, Warszawa 2017.
- Volumina legum*, t. 5: 1668–1736, t. 6: 1697–1736, oprac. J. Ohryzko, Petersburg 1860.
- Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов*, cz. 2, t. 1: *Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1654 гг.)*, red. М. Иванишев, Киев 1861; cz. 2, t. 2: *Акты для истории провинциальных сеймиков Юго-Западного края во второй половине XVII в. (1654–1697 гг.)*, red. Н. Стороженов, Киев 1888; cz. 2, t. 3: *Постановления провинциальных сеймиков Юго-Западной Руси в 1698–1726 гг.*, red. И. Каманин, Киев 1910; cz. 7, t. 1: *Акты о заселении Юго-Западной России (1386–1700)*, red. В. Антонович, Киев 1886; cz. 8, t. 5: *Акты об украинской администрации XVI–XVII*, red. М. Довнар-Запольский, Киев 1907 / *Arkhiv Ūgo-Zapadnoĭ Rossii, izdavaemyĭ Vremennoĭu komissieiū dlĭa razbora drevnikh aktov*, cz. 2, t. 1: *Postanovleniĭa dvoriāns'kikh provintsial'nykh seĭmikov v Ūgo-Zapadnoĭ Rossii (1569–1654 gg.)*, red. М. Ivanishev, Kiev 1861; cz. 2, t. 2: *Akty dlĭa istorii provintsial'nykh seĭmikov Ūgo-Zapadnogo kraia vo vtoroi polovine XVII v. (1654–1697 gg.)*, red. N. Storozhenko, Kiev 1888; cz. 2, t. 3: *Postanovleniĭa dvoriāns'kikh provintsial'nykh seĭmikov v Ūgo-Zapadnoĭ Rossii v 1698–1726 gg.*, red. I. Kamanin, Kiev 1910; cz. 7, t. 1: *Akty o zaselenii Ūgo-Zapadnoĭ Rossii (1386–1700)*, red. V. Antonovich, Kiev 1886; cz. 8, t. 5: *Akty ob ukrainskoĭ administratsii XVI–XVII*, red. М. Dovnar-Zapol'skii, Kiev 1907.
- Литовська метрика. Книга 561: Ревізія українських замків 1545 року*, oprac. В. Кравченко, Київ 2005 / *Lytov'ska metryka. Knyha 561: Revizii ukrains'kykh zamkiv 1545 roku*, pidhot. V. Kravtsenko, Kyiv 2005.
- Національно-визвольна війна в Україні 1648–1657. Збірник за документами актових книг*, oprac. Л. Сухих, В. Стрешко, Київ 2008 / *Natsional'no-vyzvol'na viĭna v Ukraini 1648–1657. Zbirnyk za dokumentami aktovykh knyh*, upor. L. Sukhikh, V. Strashko, Kyiv 2008.
- Опись актовой книги Киевского центрального архива № 13, zest.* Л. Ильницкий, Киев 1882 / *Opis' aktovoi knigi Kievskogo tsentral'nogo arkhiva nr 13*, sost. L. Il'niĭskii, Kiev 1882.
- Статут Великого князства Литовского 1566 года*, Москва 1855 (Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских, 23) / *Statut Velikogo*

- kniaz̄stva Litovskogo 1566 goda*, Moskva 1855 (Vremennik Imperatorskogo Moskovskogo obshchestva istorii i drevnostei rossiiskikh, 23).
- Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі*, red. I. Шамякін, Мінск 1989 / *Statut Vialikogo kniaz̄stva Litovskogo 1588 goda. Tëksty. Davednik. Komentaryi*, red. I. Shamiākin, Minsk 1989.
- Яковенко Н., *Нове джерело про Київський замок*, „Архіви України” 1980, nr 2, s. 65–68 / Iakovenko N., *Nove dzhherelo pro Kyiv's'kyi замок*, „Arkhivy Ukraïny” 1980, nr 2, s. 65–68.

Opracowania

- Boniecki A., *Poczet rodów w Wielkiem Księstwie Litewskim w XV i XVI wieku*, Warszawa 1887.
- Dąbrowski F., *Urząd wojskiego w Polsce XIII wieku*, „Roczniki Historyczne” 70, 2004, s. 111–144.
- Frejlich K., *Pod przysądem horodnictwa wileńskiego. O pewnej jurydyce i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Toruń 2021.
- Gaziński R., *Urzędnicy centralni książąt szczecińskich w XVI i na początku XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 69, 2021, nr 2, s. 161–178.
- Góralski Z., *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa 1998.
- Halecki O., *Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka*, Kraków 1915.
- Litwin H., *Napływ szlachty polskiej na Ukrainę 1569–1648*, Warszawa 2000.
- Łopaciński E., *Horodnictwo wileńskie w latach 1470–1794*, „Wilno. Kwartalnik Poświęcony Sprawom Miasta Wilna” 1, 1939, nr 2, s. 73–88.
- Mikulski K., *Podwójna obsada urzędów ziemskich, urzędy „tytularne”/„nielegalne” w Rzeczypospolitej w XVII–XVIII w. – kilka uwag wstępnych*, „Zapiski Historyczne” 82, 2017, nr 2, s. 71–83.
- Pałucki W., *Studia nad uposażeniem urzędników ziemskich w Koronie do schyłku XVI wieku*, Warszawa 1962.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2016.
- Ragauskienė R., *XVI amžiaus Vilniaus pilininkai: kolektyvinis portretas*, „Lietuvos pilys” 5, 2009, s. 130–145.
- Rulikowski E., *Opis powiatu Kijowskiego*, Kijów–Warszawa 1913.
- Tęgowski J., *Garść uwag o urzędnikach województwa wileńskiego XIV–XVIII wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 14, 2011, s. 19–29.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 5: Ziemia połocka i województwo połockie XIV–XVIII wiek*, red. H. Lulewicz, Warszawa 2018.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 8: Ziemia brzeska i województwo brzeskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2020.
- Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy, t. 9: Województwo mściławskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, Warszawa 2019.
- Urzędnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002.
- Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. M. Wolski, Kórnik 2007.
- Wójciuk M., *Urzędnicy ziemscy województwa brzesko-litewskiego w czasach saskich*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2, 2005, s. 95–116.
- Zakrzewski A.B., *Sejmiki Wielkiego Księstwa Litewskiego XVI–XVIII w. Ustrój i funkcjonowanie: sejmik trocki*, Warszawa 2000.
- Білоус Н., *Київ наприкінці XV – у першій половині XVII століття. Міська влада і самоврядування*, Київ 2008 / Bilous N., *Kyiv napykints̄i XV – u pershii polovyni XVII stolittia. Mis'ka vlada i samovriadiuvannia*, Kyiv 2008.

- Вінниченко О., *Словоцькі в Коронному трибуналі в 1590–1647 роках: персоналії та хронологія*, w: *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1: *Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku*, red. T. Kargol, W. Michałowski, Kraków–Kijów 2020, s. 9–27 / Vinnychenko O., *Źelovytski v Koronnomu trybunali v 1590–1647 rokakh: personalii ta khronolohiia*, w: *Studia i materiały z historii nowożytnej i najnowszej Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1: *Na styku epok. Ziemie południowo-wschodniej Rzeczypospolitej od XVII do początku XIX wieku*, red. T. Kargol, W. Michałowski, Kraków–Kijów 2020, s. 9–27.
- Заяць А., *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.*, Львів 2019 / Zaiats' A., *Mis'ke suspilstvo Volyni XVI-pershoi polovyny XVII st.*, L'viv 2019.
- Крикун М., *Земські уряди на українських землях у XVI–XVIII ст.*, w: *idem, Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали*, Львів 2012, s. 589–664 / Krykun M., *Zems'ki uryadi na ukrains'kykh zemliakh u XVI–XVIII st.*, w: *idem, Voievodstva Pravoberezhnoi Ukrainy u XVI–XVIII stolittiah. Statti i materialy*, L'viv 2021, s. 589–664.
- Кулаковський П., *Князь Василь-Костянтин Острозький і справці Київського воєводства*, w: *Theatrum humanae vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко*, Київ 2012, s. 217–230 / Kulakovskiy P., *Kniiaz' Vasyl'-Kostiiantyn Ostroz'kyi i spravci Kyivs'koho voievodstva*, w: *Theatrum humanae vitae. Studii na poshanu Natalii Iakovenko*, Kyiv 2021, s. 217–230.
- Літвін Г., *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)*, Київ 2016 / Litvin H., *Z narodu rus'koho. Shliakhta Kyivshchyny, Volyni ta Bratslavshchyny (1569–1648)*, Kyiv 2016.
- Любавский М., *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского статута. Исторические очерки*, Москва 1892 / Liubavskii M., *Oblastnoe delenie i mestnoe upravlenie Litovsko-Russkogo gosudarstva ko vremeni izdaniia Pervogo Litovskogo statuta. Istoricheskie ocherki*, Moskva 1892.
- Максимова Н., *Состав административно-хозяйственных чинов княжеской службы в Древней Руси, „Актуальные проблемы российского права” 3*, 2012, s. 12–19 / Maksimova I., *Sostav administrativno-khoziaistvennykh chinov kniazheskoj sluzhby v Drevnei Rusi, „Aktualnye problemy rossiiskogo prava” 3*, 2021, s. 12–19.
- Поліщук В., *Еволюція уряду маршалка Волинської землі під керівництвом литовського гетьмана князя К.І. Острозького в 1510–1520-х рр.*, w: *Вялікае Княства Літоўскае: палітыка, эканоміка, культура, cz. 1*, red. А.А. Скеп'ян, Мінск 2017, s. 186–201 / Polishchuk V., *Evolutsiia uriadu marshalka Volyns'koi zemli pid kerivnytstvom litov'skoho het'mana kniazia K.I. Ostroz'kogo v 1510–1520-kh rr.*, w: *Vialikae Kniastva Litouskae: palityka, ekonomika, kul'tura, cz. 1*, red. А.А. Скеп'ян, Minsk 2017, s. 186–201.
- Собчук В., *Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.*, Кременець 2014 / Sobchuk V., *Vid korinnia do krony. Doslidzhennia z istorii kniazivs'kykh i shliakhets'kykh rodiv Volyni XV-pershoi polovyny XVII st.*, Kremenets' 2014.
- Собчук В., *Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого*, Кременець 2017 / Sobchuk V., *Istorychna Volyn'. Pivnichnyi zakhid Ukrainy v rehional'nomu ta lokal'nomu vumirakh mynuloho*, Kremenets' 2017.
- Яковенко Н., *Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна*, Київ 2008 / Iakovenko N., *Ukrains'ka shliakhta z kinsia XIV do seredyiny XVII stolittia. Volyn' i Tsentral'na Ukraina*, Kyiv 2008.

Petro Kulakovskiy (ur. w 1962 r. w Ukrainie) – dr hab. (2007 r.), profesor w Katedrze Studiów Regionalnych Uniwersytetu Narodowego „Akademia Ostrogska”. Zainteresowania naukowe: regionalizm ukraiński w Wielkim Księstwie Litewskim i Rzeczypospolitej, parlamentaryzm, społeczeństwo województw ukraińskich w siedemnastowiecznej Rzeczypospolitej. Autor książek: *Канцелярія Руської (Волинської) метрики 1569–1673 рр. Студія з історії українського регіоналізму в Речі Посполитій*, Львів 2002; *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618–1648)*. Наукове видання, Київ 2006; *Писар, шляхтич і пастир. Біографія володимирсько-берестейського єпископа Йосифа Мокосія-Баковецького (1595–1654)*, Львів 2019 (Київське християнство, t. 17); *Прикладом своїх предків. Історія парламентаризму на українських землях в 1386–1648 роках. Польське королівство та Річ Посполита* (razem z: В. Михайловський, О. Вінниченко, І. Тесленко) Київ 2018; edycji źródłowej: *Руська (Волинська) метрика. Книга за 1652–1673 рр.*, t. 5, Ostrogoe-Varsoviae-Moscoviae 1999 (Monumenta historica res gestas Europae Orientalis illustrantia fontes XV–XVII saec.) oraz ponad 100 artykułów naukowych. E-mail: kulakovskiy@ukr.net; petro.kulakovskiy@oa.edu.ua